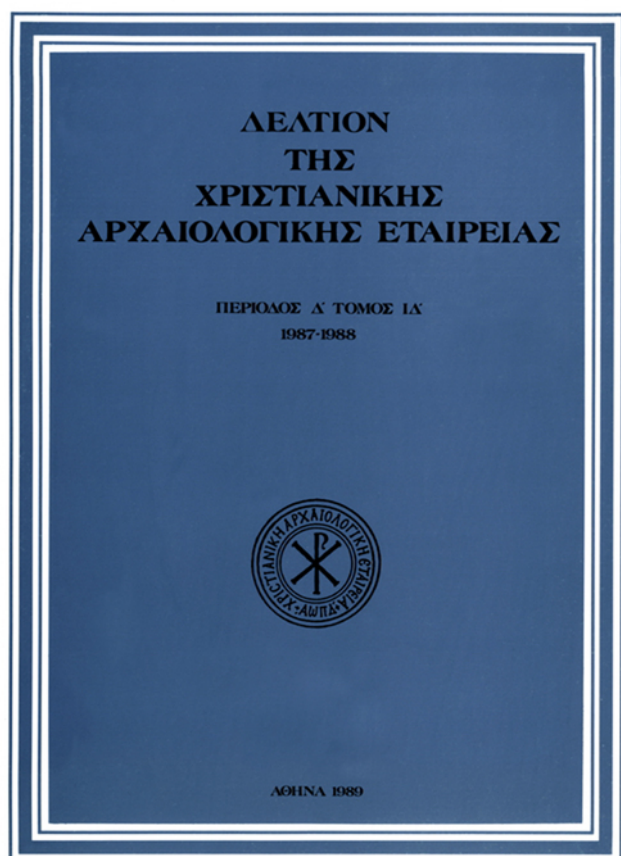

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 14 (1989)

Δελτίον ΧΑΕ 14 (1987-1988), Περίοδος Δ'

Άγιος Πέτρος Καλυβίων Κουβαρά Αττικής

Ναυσικά ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΥ

doi: [10.12681/dchae.1013](https://doi.org/10.12681/dchae.1013)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΥ Ν. (1989). Άγιος Πέτρος Καλυβίων Κουβαρά Αττικής. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 14, 173–188. <https://doi.org/10.12681/dchae.1013>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Άγιος Πέτρος Καλυβίων Κουβαρά Αττικής

Ναυσικά ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΥ

Δελτίον ΧΑΕ 14 (1987-1988), Περίοδος Δ' • Σελ. 173-188

ΑΘΗΝΑ 1989

Ναυσικά Πανσελήνου

ΑΓΙΟΣ ΠΕΤΡΟΣ ΚΑΛΥΒΙΩΝ ΚΟΥΒΑΡΑ ΑΤΤΙΚΗΣ*

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ - ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΔΙΑΚΟΣΜΟΥ

Ο τελευταίος γενικός καθαρισμός των τοιχογραφιών του Αγίου Πέτρου¹ έφερε στο φως νέα ενδιαφέροντα στοιχεία, τα οποία εξετάζονται σε αυτό το άρθρο.

Η ΚΤΗΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ

Αποτελείται από δύο τμήματα (Εικ. 1). Το πρώτο τμήμα, που είχε ήδη καθαριστεί το 1975², βρίσκεται ακριβώς επάνω από το βόρειο τόξο του τριβήλου του νάρθηκα, έχει ύψος 54 και αλλού 41 εκ. και πλάτος 60 εκ. Είναι γραπτή επιγραφή μέσα σε κόκκινο πλαίσιο, με γράμματα κεφαλαία, μαύρα πάνω σε λευκό φόντο, και περιλαμβάνει δεκατέσσερις δωδεκασύλλαβους στίχους σε δώδεκα σειρές. Σε πολλά σημεία το χρώμα των γραμμάτων έχει απολεπισθεί:

+ Τῆς ἀρχιφώτου Τριάδος παραστάται/Διττοὶ Θε-
αυγεῖς
ἀστεράρχαι φωσφόροι, / Οὐ ζωδιακοῦ προστα-
τοῦντες
τοῦ κύκλου / Τοῦ δωδεκάδος δ' οὖν ἀποστόλων γύ/
Τυχειρότευκτον τουτονὶ θεῖον δόμον / Ὅν ὑμῖν
ἀνέστησαν καρδίας ζέσει / Καὶ ζωγράφων ἔνθισα
χροματουργίαις / Ὡς ἄλλο τερπνὸν Παραδείσου
χωρίον /
Ὡς ἀγίασμα Σαλομῶν ὠκηκότες / Πνευματικῆς
χάριτος ἐμπλήσατέ μοι / Κ(αί) τοὺς ἐπορθρίζο-
ντας ἐς τοῦτον πόθω / Καταξιούτε ψυχικῆς σωτη-
ρίας / Ὡ Πέτρε κρηπὶς ὀρθοδόξων δογμάτων /
Ὡ Παῦ(λε) κῆριξ ἐνθέων διδαγμάτο(ν)

Με το νέο καθαρισμό αποκαλύφθηκε το δεύτερο τμήμα της κτητορικής επιγραφής και έτσι είμαστε πλέον σε θέση να γνωρίζουμε ολόκληρο το περιεχόμενό της. Το τμήμα αυτό καταλαμβάνει το χώρο ανάμεσα στο βόρειο και το κεντρικό τόξο του τριβήλου και έχει ύψος 13 εκ. και πλάτος 66 εκ. Επίσης περιλαμβάνει επτά δωδεκασύλλαβους στίχους σε τέσσερις σειρές και παρουσιάζει φθορές σε πολλά σημεία (Εικ. 1):

Καμοὶ δὲ βραβεύοιτε λύσιν σφαλμάτων / Ὡν ἐν
βοίῳ πέ-
πραχα τῷ παναθλίῳ / Λυτρούμενοί με κὲ πυρὸς
τ(οῦ) πανφάγου /
Ἐπανελεύσ(ει) δευτέρᾳ τ(οῦ) Δεσπότη(ου) / Ἰγνά-
τιος κέκραγα
λιτὰ ζῶν τάδε / Ἐκ γῆς Ἀθηνῶν ἡγμένος
μονότροπο(ς) / Νήσων προεδρεύων δὲ Θερμείων
Κέω

Από το πρώτο μέρος της επιγραφής, το οποίο αποτελεί έναν ύμνο στους δύο κορυφαίους αποστόλους Πέτρο και Παύλο, συνάγονται τα εξής ιστορικά συμπεράσματα: α) ότι η ανέγερση και η ανιστόρηση της εκκλησίας οφείλονται σε διαφορετικά πρόσωπα: Ὁν ὑμῖν ἀνέστησαν καρδίας ζέσει καὶ ζωγράφων ἔνθισα χροματουργίαις, και β) ότι περισσότεροι του ενός ζωγράφοι πήραν μέρος σε αυτό το έργο. Το δεύτερο όμως τμήμα μας αποκαλύπτει σημαντικά στοιχεία για τον δωρητή του τοιχογραφικού διακόσμου και για τα εκκλησιαστικά πράγματα της εποχής της φραγκοκρατίας. Πράγματι, στον πέμπτο και έκτο στίχο του τμήματος αυτού αναφέρεται ο δωρητής Ιγνάτιος, μοναχός, που καταγόταν από την Αθήνα.

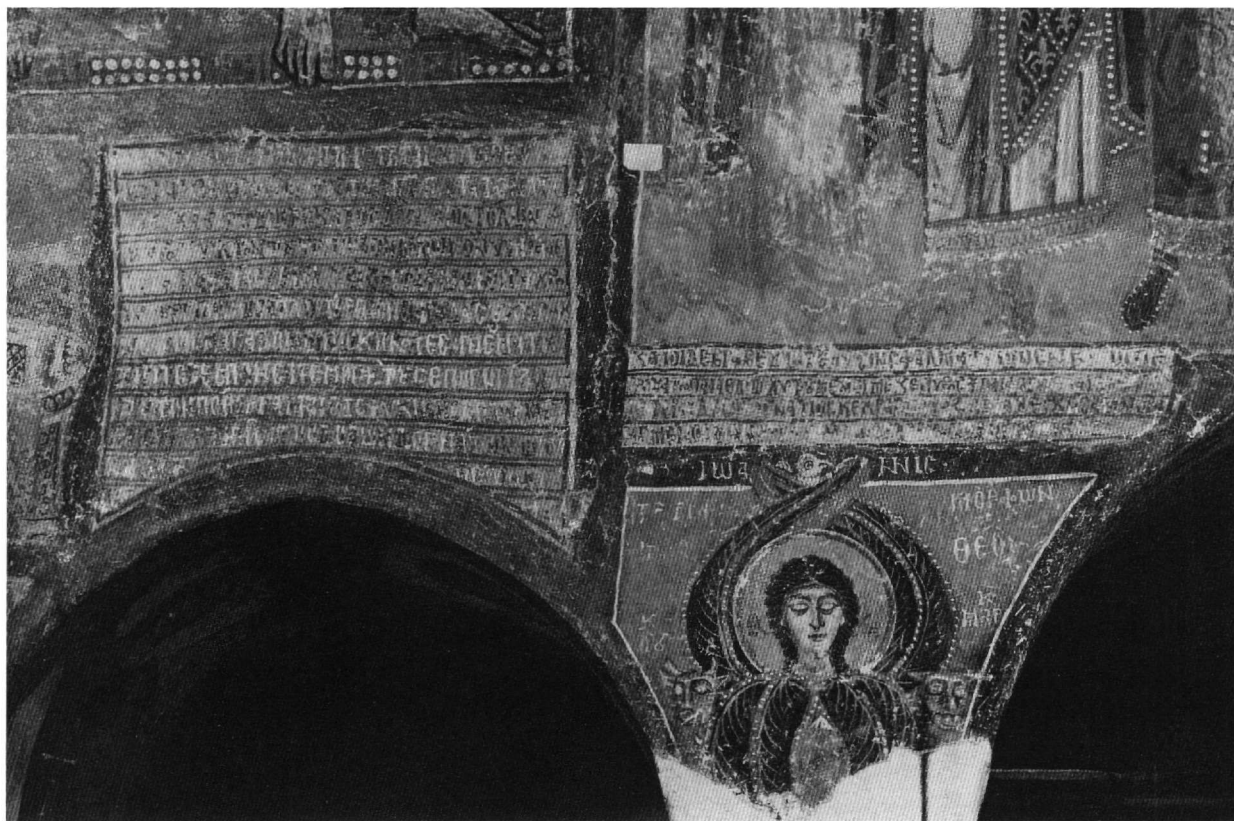
Ο Αναστάσιος Ορλάνδος επισήμανε χαραγμένο μονογράφημα: Ἐπ(ι)σκ(ό)π(ου) Ἰγν(α)τί(ου), σε επίθημα

* Το μνημείο έχει μελετηθεί στο έργο: N. Coumbaraki-Pansélinou, Saint-Pierre de Kalyvia-Kouvvara et la Chapelle de la Vierge de Mérenta. Deux monuments du XIIIe siècle en Attique, Θεσσαλονίκη 1976, σειρά «Βυζαντινά Μνημεία», αριθ. 3, σ. 37-120.

Η μελέτη που ακολουθεί οφείλει πολλά στην κ. Άννα Αβραμέα, καθηγήτρια της Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, η οποία με καθοδήγηση στην ανάγνωση του κειμένου του δεύτερου τμήματος της κτητορικής επιγραφής του μνημείου και στην ιστορική του έρευνα. Της εκφράζω από αυτή τη θέση τις θερμότερες ευχαριστίες μου. Ευχαριστώ επίσης θερμά την κ. Ντούλα Μουρική για τις χρήσιμες παρατηρήσεις της πάνω σε θέματα της ζωγραφικής διακόσμησης του μνημείου. Θερμές ευχαριστίες οφείλω και στον κ. Μάκη Σκιαδαρέση που έκανε τις φωτογραφίες του άρθρου.

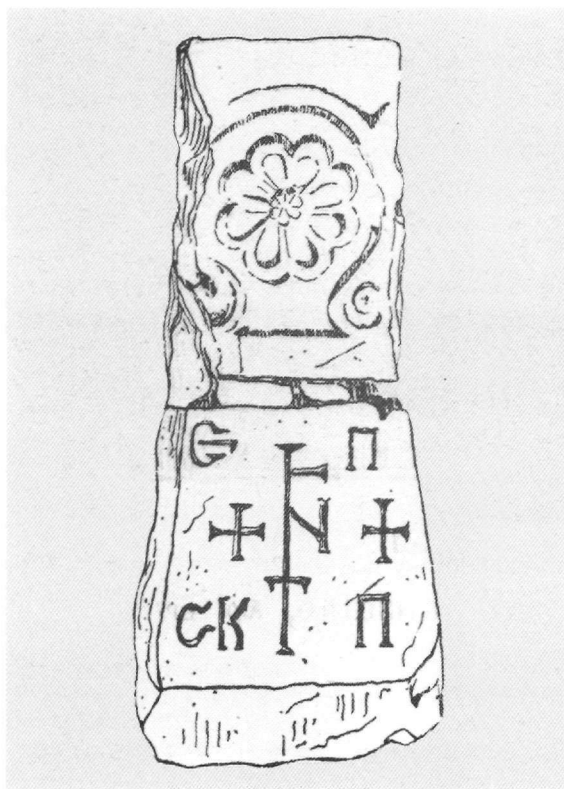
1. Ο καθαρισμός αυτός έγινε ανάμεσα στα έτη 1978 και 1981 από το συντηρητή Φώτη Ζαχαρίου και συνεργάτες του.

2. Δημοσιεύεται στη μελέτη Coumbaraki-Pansélinou, ό.π., σ. 47-49, εικ. 3, πίν. 48.

του δίλοβου παραθύρου της κεντρικής κόγχης του ιερού του Αγίου Πέτρου (Εικ. 2). Το επίθημα αυτό έχει τοποθετηθεί ανάποδα³ και τελευταία καταστράφηκε στο μεγαλύτερο μέρος του από αρχαιοκαπήλους που προσπάθησαν να διαρρήξουν το ναό. Ο Ανδρέας Ξυγόπουλος, που δημοσίευσε το μονογράφημα, υπέθετε ότι ο επίσκοπος Ιγνάτιος ανήκε στην εκκλησία των Αθηνών προτού αυτή προαχθεί σε μητρόπολη, δηλαδή πριν από το 859 μ.Χ.⁴ Ο Δ. Καμπούρογλου διατύπωσε τη γνώμη, που συμμεριζόταν και ο Ορλάνδος, ότι ο Ιγνάτιος πρέπει να ήταν επίσκοπος κάποιας επισκοπής της Αττικής με έδρα τα Μεσόγεια⁵. Είναι μάλλον φανερό ότι ο Ιγνάτιος που αναφέρεται στο μονογράφημα του επιθήματος αόριστα ως επίσκοπος ταυτίζεται με τον Ιγνάτιο της επιγραφής του νάρθηκα, που έχει τον τίτλο του *προεδρεύοντος* της επισκοπής Θερμίων και Κέας (έβδομος στίχος).

Ο τίτλος του προέδρου στην εκκλησιαστική ιεραρχία διατήρησε πάντοτε την αρχική του σημασία, του αρχηγού της Εκκλησίας, δηλαδή του επισκόπου και του ηγουμένου που προΐσταται μιας μονής⁶. Επίσης, δεν έχασε ποτέ τελείως την έννοια της πρωτοκαθεδρίας προκειμένου για ανώτερους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους, όπως ήταν οι αρχιεπίσκοποι, οι μητροπολίτες και οι πατριάρχες⁷. Οι εκκλησιαστικές πράξεις

του 13ου και του 14ου αι. μαρτυρούν για μια πολύ ειδική σημασία του όρου *πρόεδρος*. Στην περίπτωση που ένας επίσκοπος κατείχε διαδοχικά ή συγχρόνως περισσότερες επισκοπικές έδρες ήταν γνήσιος επίσκοπος της πρώτης έδρας και πρόεδρος της άλλης ή των άλλων εδρών. Προϋπόθεση της γνησιότητας ενός επισκόπου ήταν η *έγκαθίδρυσίς* του στον επισκοπικό θρόνο. Στην έδρα η οποία του προσφερόταν *κατ' έπίδοσιν ή κατὰ λόγον έπίδόσεως ή έπίδόσεως λόγω*, ο διευθύνων αυτήν επίσκοπος, δηλαδή ο πρόεδρος, είχε όλα τα δικαιώματα του καθαυτό επισκόπου εκτός από το δικαίωμα να κάθεται στο σύνθρονο (*άνευ μόνης της του ιερού συνθρόνου έγκαθιδρύσεως*)⁸.

Στην περίπτωση του δωρητή του τοιχογραφικού διακόσμου του Αγίου Πέτρου η οποία, όπως θα δούμε, τοποθετείται χρονολογικά στο 1232, πρόκειται ίσως για το ίδιο νομικό καθεστώς. Ο *έπίσκοπος Ιγνάτιος*, σύμφωνα με το μονογράφημα του επιθήματος του ιερού της εκκλησίας, ο οποίος είναι και μοναχός, γίνεται πρόεδρος (προεδρεύων) μιας από τις επισκοπές που εξαρτώνταν από τη μητρόπολη Αθηνών. Ο όρος *προεδρεύων* που συναντούμε στην κτητορική επιγραφή του Αγίου Πέτρου αναφέρεται και από τον ιστορικό Παχυμέρη⁹.

Η αποδοχή εκ μέρους του Ιγνατίου μιας τιμητικής διά-

κρισης που του προσφέρθηκε από τους λατίνους κατακτητές, δεν σήμαινε αναγκαστικά και απεμπόληση της εθνικής του συνείδησης. Από την επιστολή της 13ης Φεβρουαρίου 1209, την οποία ο πάπας Ιννοκέντιος Γ' απηύθυνε στο λατίνο αρχιεπίσκοπο Αθηνών Βεράρδο, γνωρίζουμε ότι ο ποντίφικας είχε ως αρχή να αφήνει στη θέση τους έλληνες ανώτερους και κατώτερους κληρικούς που δέχονταν να δηλώσουν υποταγή στη ρωμαιοκαθολική Εκκλησία¹⁰. Υπήρχε άλλωστε έλλειψη τόσο από λατίνους ανώτερους κληρικούς όσο και από απλούς εφημέριους. Ο μητροπολίτης Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτης δεν θέλησε να δηλώσει υποταγή στη Ρώμη και, αφού εγκατέλειψε τη μητρόπολή του στα τέλη του 1205, κατέφυγε στην Κέα¹¹.

Από τους επισκόπους που υπάγονταν στη δικαιοδοσία του αρχιεπισκόπου Βεράρδου μόνο ο Θεόδωρος του Ευρίπου έδωσε τον απαιτούμενο όρκο προς τον πάπα¹². Παρ' όλα αυτά όμως δεν εγκατέλειψε τους συμπατριώτες του, αντίθετα μάλιστα, με αυτό τον τρόπο ήθελε να τους υπηρετήσει αποτελεσματικότερα. Διατήρησε τη σχέση του με τον παλαιό του μητροπολίτη Μιχαήλ Χωνιάτη και η επισκοπή του έγινε κέντρο ελληνικής αντίστασης εναντίον των Λατίνων¹³. Και στα ελληνικά μοναστήρια της Αττικής, που διατηρήθηκαν την εποχή της φραγκοκρατίας, οι μοναχοί, για να μη χάσουν το ησυχαστήριό τους, αποδέχθηκαν τη λατινική κυριαρχία, αλλά παρέμεναν συναισθηματικά δεμένοι με τον παλαιό μητροπολίτη και συνέχιζαν να απευθύνονται σε αυτόν για τις εκκλησιαστικές υποθέ-

Εικ. 1. Άγιος Πέτρος Καλυβίων Κουβαρά, νάρθηκας. Κτητορική επιγραφή. Σύμπλεγμα των συμβόλων των τεσσάρων ευαγγελιστών.

Εικ. 2. Τμήμα κιονίσκου παραθύρου της κεντρικής κόγχης του ιερού (Σχέδιο Α. Ορλάνδου).

Εικ. 3. Νάρθηκας. Επιγραφή με τη χρονολογία της διακόσμησης του ναού. Εξαπτέρυγο.

3. Α. Ορλάνδος, Ναοί των Καλυβίων Κουβαρά, Αθηνά 35 (1923), σ. 186-187, εικ. 16.

4. Α. Ξυγγόπουλος, Εις άγνωστος επίσκοπος Αθηνών, Ιερός Σύνοδος, έτος ΚΑ', περ. Γ', αριθ. 28, 1 Νοεμβρίου 1921, σ. 5-6.

5. Δ. Γρ. Καμπούρογλους, Εστία, 9 Μαΐου 1923, και ο ίδιος, Το Πυργί, Παντογνώστης, έτος Β', 31 Μαΐου 1923, αριθ. 7 (31), σ. 105-106.

6. Στις επιγραφές των εκκλησιαστικών σφραγίδων είναι όρος ποιητικός και σημαίνει γενικά τον επικεφαλής μιας επισκοπής: V. Laurent, Le corpus des sceaux de l'empire byzantin, V2, Paris 1965, σ. XXXI.

7. S. Salaville, Le titre ecclésiastique de 'Proedros' dans les monuments byzantins, EO 29 (1930), σ. 418-422, 431-432.

8. Ό.π., σ. 422-425, 428.

9. Ανάμεσα στα μέλη της διπλωματικής αντιπροσωπείας που ο αυτοκράτορας και η σύνοδος έστειλαν στον Αρσένιο τον Ιούλιο του 1267, εκτός από τον ίδιο τον Παχυμέρη, ήταν και ο επίσκοπος Μωκησσοῦ: *ὁ Μωκησσοῦ προεδρεύων τότε τῆς ἐκκλησίας Προικοννήσου κατὰ λόγον ἐπίδοσεως*, βλ. Salaville, ό.π., σ. 429.

10. J. Longnon, L'organisation de l'église d'Athènes par Innocent III, AOC I, Mémorial Louis Petit, 1948, σ. 342.

11. Η Κέα καταλήφθηκε από τους Βενετούς το 1207: R. Janin, Céos, DHGE XII (1953), στ. 147, και Κ. Χαρτοφυλακίδης, Ιστορικά ανάλεκτα Κέας, ΕΕΚΜ 2 (1962), σ. 193.

12. Longnon, ό.π., σ. 342.

13. G. Stadtmüller, Michael Choniates Metropolit von Athen, OCA 32, 2 (1934), σ. 193.

σεις¹⁴. Ο ίδιος άλλωστε ο Χωνιάτης έγραφε στον ηγούμενο της Καισαριανής: *Ἔδει, τιμιώτατε καθηγούμενε τῆς σεβασμίας μονῆς τῆς Καισαριανῆς, καὶ τοὺς παρόντας μὲν δεσπότης θεραπεύειν παντοίως καὶ ἀποπληροῦν τὰ καταθύμια αὐτοῖς, μεμνήσθαι δὲ ὅμως καὶ τῶν παρελθόντων, εἴτε ἤδη τεθνήκασιν εἴτε καὶ μικρὸν ἔτι ἐμπνέουσιν, ὥσπερ καὶ ἡμεῖς*¹⁵. Μέσα σε αυτό το κλίμα τοποθετείται και η περίπτωση του δωρητή του Αγίου Πέτρου Ιγνατίου, ο οποίος δέχθηκε μεν από τους Λατίνους την τιμητική διάκριση του προέδρου μιας από τις επισκοπές της μητρόπολης των Αθηνών, αλλά από την άλλη μεριά συμπεριέλαβε την προσωπογραφία του Μιχαήλ Χωνιάτη ανάμεσα στους συλλειτουργούντες ιεράρχες του Ιερού Βήματος της εκκλησίας¹⁶. Ἦθελε προφανώς με αυτό τον τρόπο να αποτίσει τιμή και σεβασμό στον άξιο μητροπολίτη που ήταν και σύγχρονός του. Ωστόσο όμως, ο Ιγνάτιος δεν μνημονεύεται πουθενά μέσα στο έργο του Χωνιάτη.

Στον έβδομο στίχο του δεύτερου τμήματος της κτητορικής επιγραφής του Αγίου Πέτρου αναφέρεται η επισκοπή Θερμιών¹⁷ και Κέας. Η επισκοπή αυτή μνημονεύεται για πρώτη φορά σε ένα εδάφιο της γεωγραφικής πραγματείας του σικελού μοναχού Νείλου Δοξαπατρή¹⁸, η οποία χρονολογείται με βεβαιότητα το 1142/43¹⁹. Εκεί η επισκοπή Θερμιών και Κέας φέρεται να κατέχει την ενδέκατη θέση ανάμεσα στις επισκοπές που εξαρτώνταν από τη μητρόπολη των Αθηνών. Ωστόσο όμως, το σχετικό εδάφιο θεωρείται εμβόλιμο²⁰. Έτσι, η μόνη μέχρι τώρα αξιόπιστη ιστορική πηγή για την ύπαρξη της επισκοπής Κέας (και κατ' επέκταση των Θερμιών) την εποχή της Δ' σταυροφορίας ήταν η παπική επιστολή της 13ης Φεβρουαρίου 1209. Με την επιστολή αυτή ο πάπας Ιννοκέντιος Γ' επικύ-

Εικ. 4. Κεντρική κόγχη του ιερού. Ιεράρχες.

Εικ. 5. Κυρίως ναός. Η Βαϊοφόρος. Λεπτομέρεια.

Εικ. 6. Νάρθηκας. Η Βάπτιση του Χριστού και οι προφύτες Δαβίδ και Ησαΐας.

14. Longnon, ό.π., σ. 344-345.

15. Σπ. Λάμπρος (εκδ.), Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα, Β', Αθήναι 1880, σ. 311.

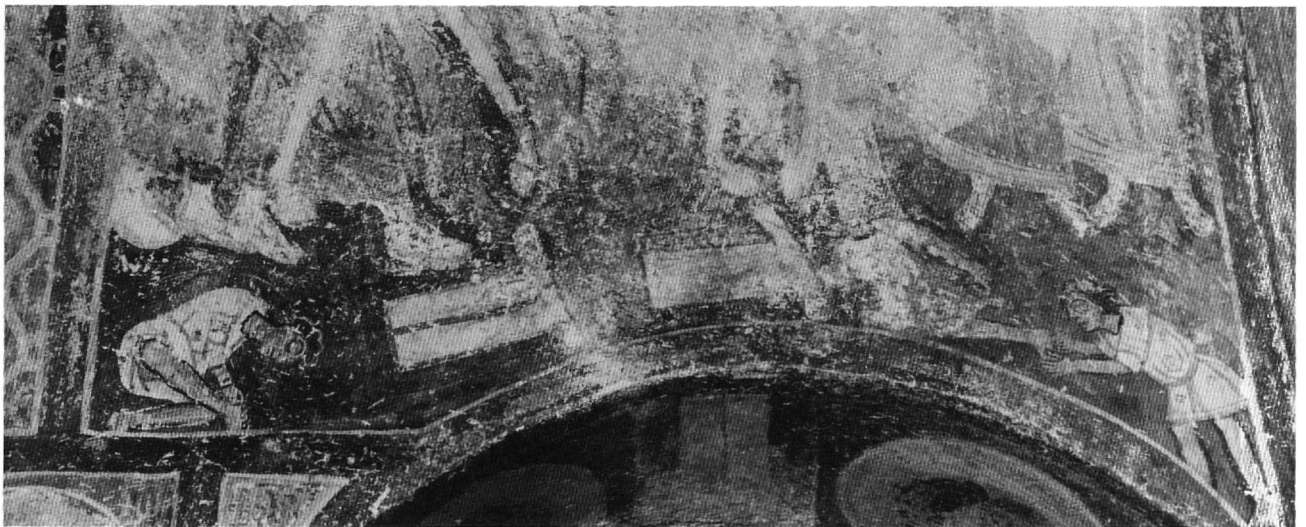
16. Coumbaraki-Pansélinou, ό.π., σ. 68-70.

17. Τα Θερμιά είναι η αρχαία και σημερινή νήσος των Κυκλάδων Κύθνος που ονομαζόταν κοινώς Θερμιά λόγω των θερμών της πηγών. Οι πηγές αυτές προσήλκυαν επισκέπτες ήδη από τη ρωμαϊκή εποχή: V. Laurent, Cythnos, DHGE XIII (1956), στ. 1190.

18. Janin, ό.π., στ. 148 και Laurent, ό.π., στ. 1191.

19. Ό.π. και J. Darrouzès, Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, Paris 1981, σ. 154.

20. Janin, ό.π., Laurent, ό.π. και ο ίδιος L'oeuvre géographique du

ρωνε τη δικαιοδοσία του λατίνου αρχιεπισκόπου στις διάφορες επισκοπές που υπάγονταν τότε στη μητρόπολη της Αθήνας. Ανάμεσα σε αυτές είναι και η επισκοπή της Κέας²¹. Σε αυτή τη μαρτυρία η κτητορική επιγραφή του Αγίου Πέτρου έρχεται να προσθέσει μια δεύτερη εξίσου αξιόπιστη ιστορική μαρτυρία για την επισκοπή Θερμίων και Κέας επί φραγκοκρατίας. Στην τελευταία μάλιστα περίπτωση μας παραδίδεται και το όνομα έλληνα προέδρου της επισκοπής, του Ιγνατίου²².

Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Ο τελευταίος καθαρισμός των τοιχογραφιών του Αγίου Πέτρου αποκάλυψε ένα ακόμη πολύτιμο ιστορικό στοιχείο, τη χρονολογία της διακόσμησης του ναού, η οποία δεν πρέπει να απέχει πολύ από το χρόνο της ανέγερσής του²³. Ο έμμετρος χαρακτήρας της κτητορικής επιγραφής δεν επέτρεπε αναφορά στη χρονολογία της τοιχογράφησης. Έτσι, αυτή τοποθετήθηκε ξέχωρα, επίσης στο νάρθηκα, επάνω και δεξιά από το κεντρικό τόξο του τριβήλου, μέσα σε ταινία από ώχρα με μαύρα κεφαλαία γράμματα (Εικ. 3): *Διδασκαλικοῖς οἰακοστρόφοις λόγοις (ἰ)ν(δικτιῶν) ε' ἔ(τους) ΣΤΨΜ*, δηλαδή «με διδακτικά καθοδηγητικά λόγια, 6740 από κτίσεως κόσμου», που αντιστοιχεί στο έτος 1232 από τη Γέννηση του Χριστού. Είναι φανερό ότι και αυτή η επιγραφή έχει λόγιο χαρακτήρα. Με τη χρονολογία αυτή δικαιώνεται ο Μανόλης Χατζηδάκης που είχε τοποθετήσει το μνημείο μετά το 1220²⁴. Δικαιώνεται και η υπογράφουσα που το τοποθέτησε στο δεύτερο τέταρτο του 13ου αι.²⁵ και η Ντούλα Μουρίκη που έχει διατυπώσει την άποψη ότι η διακόσμηση του Αγίου Πέτρου πρέπει να είχε προηγηθεί της διακόσμησης της Σπηλιάς Πεντέλης, που έγινε από το ίδιο συνεργείο ζωγράφων και χρονολογείται το 1233/34²⁶.

ΤΡΙΤΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΝΑΡΘΗΚΑ

Ο λόγιος δωρητής του Αγίου Πέτρου δεν αρκέστηκε στη μακροσκελή, όπως είδαμε, κτητορική επιγραφή, αλλά περιέλαβε στη διακόσμηση και μια άλλη μεγάλη επιγραφή. Η επιγραφή αυτή βρίσκεται στο βόρειο τοίχο του νάρθηκα, πάνω σε ένα πρόσθετο λεπτό στρώμα αμμοκονιάματος, που επικάλυψε τμήμα της παράστασης του Παραδείσου της Δευτέρας Παρουσίας. Περικλείεται μέσα σε ένα είδος διπτύχου με κόκκινα πλαίσια και έχει ύψος 62 εκ. και πλάτος 107 εκ. Είναι πολύ κατεστραμμένη και από ό,τι σώζεται φαίνεται ότι τα γράμματα ήταν κεφαλαία, μαύρα πάνω σε λευκό φόντο.

Στο αριστερό φύλλο του διπτύχου, που είναι τελείως κατεστραμμένο κατά ένα μέρος, δεν διακρίνονται παρά λίγα γράμματα:

1 . . . . .ANENY . . . . .CON

2 . . . . .ΓΗΠΗΡ . . . . .

Το δεξιό φύλλο περιλαμβάνει μάλλον είκοσι μία σειρές, πιο πυκνές προς το τέλος, για να χωρέσει προφανώς όλο το κείμενο που είχε προγραμματισθεί. Τα περισσότερα γράμματα έχουν απολεπισθεί και σε πολλά σημεία έχουν τελείως καταστραφεί, έτσι ώστε δυστυχώς δεν μπορούμε να αποκαταστήσουμε το κείμενο και να πληροφορηθούμε το περιεχόμενό του:

2 . . . . .BEY . . . . .EI: EZΩΓΡΑΦ. . .

. . . . .ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ . .

5 . . . . .ΕΞ ΛΛ ΤΡΙΑ(Δ)ΑCΑΓΙΑC

. . . . .ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ . . . . .

. . . . .ΑΝΑΚΤΗCΕΙ . . . . .

. . . . .ΘΕΟΔΩΡΟΝ ΠΡΟΤΡΕΨΟ: ΑΔΕΛΦΟΝ . . ΥΙΟΝ

. . . . .ΟΝ ΛΕΓΩ: ΤΑ . . . . .

10 . . . . .ΕΙΝ ΤΟΝ Κ . ΡΟΝ ΕΝ . . ΤΩ ΠΑΝCΕΨΤ. . .

. . . . .ΟΝΤΑ: ΑΠΕΡΓΕ . . . . .

. . . . .ΦΟΒΟΝ . . . . .

. . . . .C: ΕΠΙ ΚΟΠ . . . . .

15 . . . . .ΑΥΤΩΝ . . . . .ΚΩΝ: . . . . .

Από τη μορφή της επιγραφής και μερικά διάσπαρτα στοιχεία της συμπεραίνουμε ότι πρέπει να ήταν και αυτή έμμετρη, γιατί είναι φανερό ότι χωρίζεται σε στίχους —θα είχε πιθανώς συνταχθεί σε δωδεκασύλλαβο, όπως και η κτητορική επιγραφή. Θα πρέπει μάλλον να αναφερόταν στην ανέγερση της εκκλησίας, με πολύτιμα ιστορικά στοιχεία που δυστυχώς έχουν χαθεί. Ας σημειωθεί το όνομα *Θεόδωρον* στην όγδοη σειρά.

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ

Εκτός από τις πολύτιμες, όπως είδαμε, επιγραφές, με τον τελευταίο καθαρισμό αποκαλύφθηκαν και αρκετά

moine sicilien Nil Doxapatris, EO 36 (1937), σ. 25-27.

21. Laurent, Cythnos, ό.π., σ. 1191. R. Lee Wolf, The Organisation of the Latin Patriarchate of Constantinople, 1204-61, Traditio, New York, 1948, σ. 58, 59. Longnon, ό.π., σ. 339.

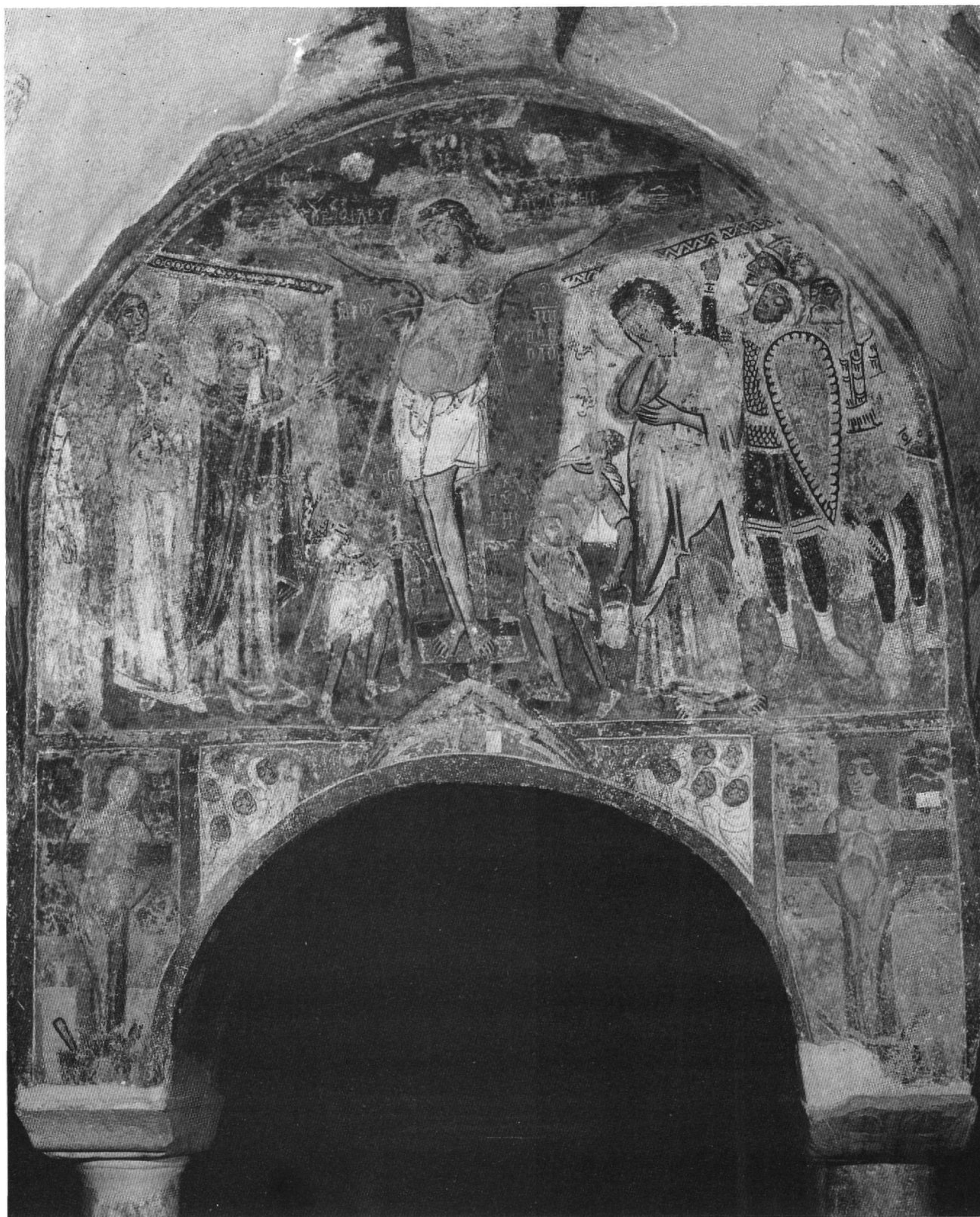
22. Από τους καταλόγους επισκόπων δεν γνωρίζουμε κανένα όνομα για αυτή την επισκοπή, ενώ μια σφραγίδα του 11ου ή 12ου αι. αναφέρει το Θωμά, επίσκοπο Κέας: Laurent, Le corpus des sceaux, σ. 427-428.

23. Coumbaraki-Pansélinou, ό.π., σ. 49-50.

24. M. Chatzidakis, Aspects de la peinture murale du XIIIe siècle en Grèce, L'art byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Sopoćani, 1965, Belgrade 1967, σ. 66.

25. Coumbaraki-Pansélinou, ό.π., σ. 118.

26. Ντ. Μουρίκη, Οι βυζαντινές τοιχογραφίες της Σπηλιάς της Πεντέλης, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. Ζ' (1973-1974), σ. 112-113.

Εικ. 7. Κυρίως ναός. Η Σταύρωση.

τμήματα του γραπτού διακόσμου της εκκλησίας, τα οποία ήταν τελείως καλυμμένα από ασβεστοκονίαμα. Επίσης, άλλα τμήματα τα οποία ήταν αρκετά ευκρινή —και αυτό αφορά κυρίως σε παραστάσεις της Δευτέρας Παρουσίας— απέκτησαν καθαρότητα και λάμψη. Το άρθρο αυτό μου δίνει την ευκαιρία να δημοσιεύσω το καινούργιο υλικό, για να ολοκληρωθεί η γνωριμία των ειδικών με το μνημείο.

Ιερό Βήμα

Στην αψίδα του ιερού, πλάι στον άγιο Νικόλαο και κάτω από το στρώμα όπου έχει ζωγραφιστεί ο ιεράρχης, αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα μορφής ιεράρχη. Το πρόσωπό του είναι κατεστραμμένο (Εικ. 4). Καθώς όμως η μορφή αυτή βρίσκεται αρκετά πιο χαμηλά από τον άγιο Νικόλαο, δεν θα μπορούσε να ανήκει σε παλαιότερο στρώμα τοιχογράφησης του μνημείου. Φαίνεται πως το σπάραγμα αυτό μεταφέρθηκε αυτούσιο από άλλο ερειπωμένο μνημείο και ενσωματώθηκε στην τοιχοποιία του Αγίου Πέτρου²⁷.

Ευαγγελικές σκηνές

Βάπτιση (Εικ. 6)

Για την παράσταση αυτή που εικονίζεται στο νάρθηκα μέσα σε κόγχη²⁸, είχα άλλοτε σημειώσει ότι, λόγω έλλειψης χώρου, ο ζωγράφος δεν είχε διστάσει να απαλείψει τους σεβίζοντες αγγέλους²⁹. Μετά τον καθαρισμό αποκαλύφθηκε στην παραστάδα πλάι από την κόγχη μια ιδιαίτερα μνημειακή μορφή αγγέλου, η οποία αναμφίβολα ανήκει στην παράσταση της Βάπτισης. Με αυτή σχετίζονται επίσης και οι προφήτες Δαβίδ και Ησαΐας, που εικονίζονται πάνω από την κόγχη. Η επιγραφή του ειληταρίου του Ησαΐα, η οποία σώζεται αποσπασματικά, προλέγει τα ευεργετικά αποτελέσματα που απορρέουν από τη Βάπτιση: ΛΟΥΣΑΘΕ (ΚΑΙ ΚΑΘΑΡΟΙ ΓΙΝΕΣΘΕ ΑΦΕΛΕΤΕ ΤΑΣ ΠΟΝΗΡΙΑΣ ΑΠΟ ΤΩΝ ΨΥΧΩΝ ΥΜΩΝ)³⁰.

Βαϊοφόρος (Εικ. 5)

Στο νότιο τμήμα της καμάρας της δυτικής κεραίας του σταυρού στον κυρίως ναό, διακρίνονται ίχνη της παράστασης: δύο παιδιά έχουν απλώσει καταγής ενδύματα και το τρίτο, αριστερά, είναι ο «απακανθιζόμενος». Πρόκειται για επιβίωση του αρχαίου θέματος του «spinarío»³¹, που στη βυζαντινή τέχνη απαντά συχνά στη Βαϊοφόρο και, όπως είναι ευνόητο, κυρίως σε έργα που έχουν σχέση με την τέχνη της Κωνσταντινούπολης και σπανιότερα σε μνημεία με επαρχιακό χαρακτήρα.

Σταύρωση (Εικ. 7)³²

Στο τύμπανο της δυτικής κεραίας του σταυρού αποκαλύφθηκαν το σύνολο των αναστημένων νεκρών με την επιγραφή Κ(ΑΙ) ΤΑ ΜΝΗΜΙΑ ΗΝΕΟΧΘΗCΑΝ και ο

Εικ. 8. Νάρθηκας. Η Δευτέρα Παρουσία: ο Θρόνος της Ετοιμασίας.

κακός ληστής ως πάρισσο του καλού ληστή. Ο κακός ληστής συνοδεύεται από την επιγραφή: ΕΙ ΕΙΗ ΥΙΟΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΚΑΤΑΒΙ Α(ΠΟ) Τ(ΟΝ) C(ΤΑΥ)ΡΟ(N).

Εις Ἄδου Κάθοδος

Η παράσταση στο βόρειο τμήμα της καμάρας της δυτικής κεραίας του σταυρού διατηρείται σε κακή κατάσταση³³. Ο Χριστός πατεί πάνω στην προσωποποίηση του Ἄδη, μια γέρικη αλυσοδεμένη, τελείως σχηματοποιημένη μορφή. Στραμμένος δεξιά, σύμφωνα με τον παλαιότερο εικονογραφικό τύπο, μέχρι τον 11ο αι., ανασύρει τον Αδάμ από τη σαρκοφάγο. Πίσω από τον Αδάμ διακρίνονται η Εύα και ο Ἄβελ, ο οποίος εικονίζεται συχνά σε τοιχογραφίες της Ανάστασης από το 13ο αιώνα και ύστερα. Στο αριστερό μέρος της παράστασης σώζεται το χτισμένο με τούβλα τοιχίο της σαρκοφάγου.

Πεντηκοστή

Στο ανατολικό τμήμα της καμάρας της βόρειας κεραίας του σταυρού διακρίνονται ίχνη του δεξιού ημικυκλίου των αποστόλων.

27. Η παρατήρηση ανήκει στο Μανόλη Χατζηδάκη και έγινε με αφορμή ανακοίνωσή μου με θέμα «Συμπληρωματικά στοιχεία στον τοιχογραφικό διάκοσμο του Αγίου Πέτρου στα Καλύβια Κουβαρά Αττικής και η κτητορική επιγραφή», στο Γ' Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της ΧΑΕ, βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, σ. 68-69.

28. Coumbaraki-Panselinoú, ό.π., σ. 59-60.

29. Ό.π., σ. 85, πίν. 29.

30. Ησαΐας, Α', 16.

31. Βλ. Doula Mouriki, The Theme of the *Spinarío* in Byzantine Art, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. ΣΤ' (1970-1972), σ. 53-66.

32. Coumbaraki-Panselinoú, ό.π., σ. 79-83, πίν. 32-33.

33. Ό.π., σ. 83-84. Για την εικονογραφία της Εις Ἄδου Καθόδου γενικότερα βλ. L. Hadermann-Misguich, Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle, Bruxelles 1975, έκδ. Byzantion, σ. 162-167.

Εικ. 9. Νάρθηκας. Η Δευτέρα Παρουσία: άγγελοι σαλπίζοντες την ανάσταση των νεκρών στη γη και στη θάλασσα. Χοροί αποστόλων, αρχιερέων και οσίων πατέρων.

Εικ. 10. Νάρθηκας. Η Δευτέρα Παρουσία: ο άγιος Στέφανος, άγγελος και ο χορός των προφητών.

Δευτέρα Παρουσία (Εικ. 8-12)³⁴

Κάτω από την παράσταση της Δέησης και αριστερά ως προς το θεατή αποκαλύφθηκε ένα σύμπλεγμα των συμβόλων των τεσσάρων ευαγγελιστών με κεντρική μορφή τον άγγελο, σύμβολο του ευαγγελιστή Ματθαίου. Προσδιορίζεται με μια επιγραφή ως *ΤΕΤΡΑΜΟΡΦΩΝ ΤΟΥ ΘΕΟΥ* (Εικ. 1). Το πάρισό του, δεξιά, είναι ένα εξαπτέρυγο (Εικ. 3)³⁵.

Στη βόρεια γωνία του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα ο Αδάμ προσκυνεί το Θρόνο της Ετοιμασίας. Την παράσταση συνοδεύει η επιγραφή *ΠΡΟΚΥΝΩ ΤΗΝ ΒΑΣΙΛΕΙΑΝ*³⁶. Πίσω από τον Αδάμ ένας άγγελος, στραμμένος κατά τα τρία τέταρτα αριστερά, δείχνει με το αριστερό χέρι προς το Θρόνο της Ετοιμασίας (Εικ. 8)³⁷. Οι δύο μορφές, μνημειακές, εικονίζονται με πολλή τόλμη, μισοκομμένες.

Στο βόρειο τύμπανο του νάρθηκα εικονιζόταν ο Παράδεισος: διακρίνονται ίχνη του εξαπτέρυγου της Πύλης του, του δίκαιου ληστή και του καθισμένου Αβραάμ. Στο νότιο τοίχο ο πρωτομάρτυρας Στέφανος προηγεί-

ται του αγγέλου που οδηγεί τους δίκαιους στον Παράδεισο (Εικ. 10).

Στη νότια γωνία του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα εικονίζεται η Κόλαση και η τιμωρία των αμαρτωλών (Εικ. 12). Αρχίζοντας από αριστερά, ο πλούσιος της παραβολής του Λαζάρου (σύμφωνα με το κατά Λουκάν Ευαγγέλιο 16, 19-25) εικονίζεται καθισμένος. Γυρίζει το κεφάλι του προς τα αριστερά, προς τον Αβραάμ και το Λάζαρο που ίσως εικονιζόταν στον Παράδεισο, στο βόρειο τύμπανο του νάρθηκα. Ο πλούσιος αγγίζει με το δάχτυλό του τη γλώσσα του που έχει ξεραθεί, παρακαλώντας προφανώς τον Αβραάμ να στείλει το Λάζαρο για να τον δροσίσει. Η παράσταση ακολουθεί την παραδοσιακή εικονογραφία που έχει καθιερωθεί ήδη από τον 11ο αιώνα³⁸. Στον Άγιο Πέτρο η μορφή συνοδεύεται από την επιγραφή *Ο ΠΛΟΥΣΙΟΣ ΦΛΕΓΟΜΕΝΟΣ ΕΝ ΤΩ ΠΗΡΙΝΟ ΠΟΤΑΜΩ*. Οι άλλοι αμαρτωλοί σπρώχνονται από έναν άγγελο στο πυρ της Κολάσεως και εικονίζονται μέχρι λίγο πιο κάτω από τη μέση, γυμνοί. Ανάμεσά τους ταυτίζονται με επι-

Εικ. 11. Νάρθηκας. Η Δευτέρα Παρουσία: χοροί μαρτύρων και οσίων.

γραφές ο τοκογλύφος και ο φιλάργυρος μοναχός. Διακρίνονται και άλλες μορφές που είναι όμως πολύ κατεστραμμένες. Η εξατομίκευση των αμαρτημάτων παρατηρείται ήδη από το 12ο αι. σε παραστάσεις της Δευτέρας Παρουσίας που απαντούν σε μοναστικά και αγροτικά κέντρα. Τα αμαρτήματα που αναφέρονται εκεί χαρακτηρίζουν κυρίως τις αγροτικές κοινωνίες της εποχής και απηχούν τις κοινωνικές συγκρούσεις³⁹. Οι σκηνές της Κόλασης φαίνεται πως συνεχίζονταν στο νότιο τοίχο του νάρθηκα, όπου διακρίνονται ελάχιστα ίχνη.

Μορφές αγίων

Στο βόρειο τόξο του ΝΔ. γωνιακού διαμερίσματος⁴⁰ του κυρίως ναού αποκαλύφθηκαν οι μορφές των στρατιωτικών αγίων Σεργίου και Βάκχου, οι οποίες όμως δεν διατηρούνται καλά. Φορούν λευκό χιτώνα με κίτρινη ταινία στο λαιμό και τους ώμους και κόκκινο κοσμημένο μανδύα. Κρατούν με το αριστερό χέρι το σπαθί και με το δεξί το σταυρό του μάρτυρα. Στο νότιο

34. Coumbaraki-Pansélinou, ό.π., σ. 93-98, πίν. 39β-47.

35. Τα χερουβείμ εμφανίζονται κάτω από το Χριστό-Κριτή και εκατέρωθεν του πύρινου ποταμού στην παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας ήδη από τον 11ο αι.: M. Garidis, *Etudes sur le Jugement Dernier post-byzantin du XVe à la fin du XIXe siècle. Iconographie-esthétique*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 26, πίν. 12 και 11.

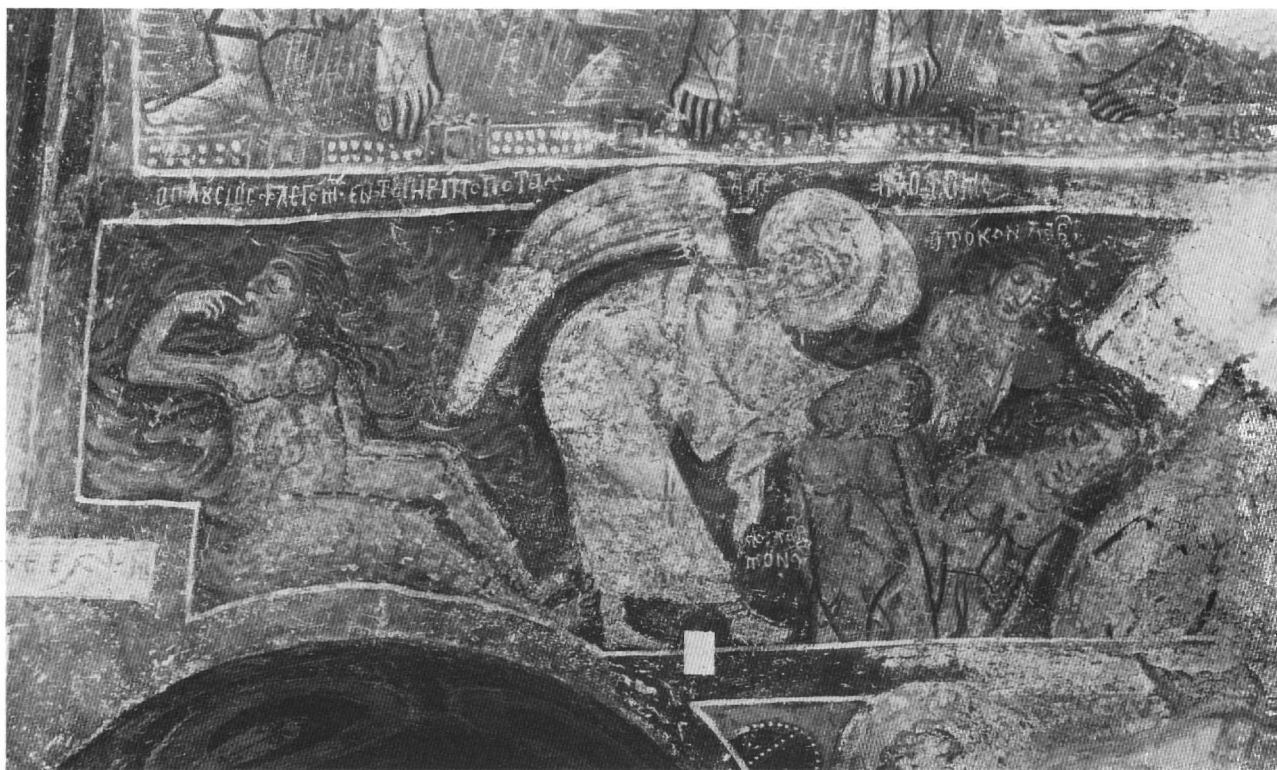
36. Ο Αδάμ συνοδεύεται συνήθως από την Εύα και οι δύο προσκυνούν το Θρόνο της Ετοιμασίας και προσεύχονται για την ανθρωπότητα σε παραστάσεις της Δευτέρας Παρουσίας ήδη από το 12ο αι. Garidis, ό.π., σ. 26, πίν. 114 και 111.

37. Στη βασιλική του Torcello, το 12ο αι., ο Αδάμ και η Εύα συνοδεύονται από δύο αγγέλους που κρατούν τα σύμβολα του Πάθους: Garidis, ό.π., σ. 26, πίν. 114.

38. Doula Mouriki, *An Unusual Representation of the Last Judgement in a Thirteenth Century Fresco at St. George near Kouvaras in Attica*, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. Η' (1975-1976), σ. 148-149, 156-157, εικ. 85.

39. Garidis, ό.π., σ. 85-91. Βλ. επίσης τη διεξοδική μελέτη πάνω στο θέμα της Ντούλας Μουρίκη, ό.π., σ. 149-151, 157-164. Η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας που αναλύεται σε αυτό το άρθρο, προέρχεται από τον Άγιο Γεώργιο, γειτονική εκκλησία του Αγίου Πέτρου, και είναι σχεδόν σύγχρονη με τις τοιχογραφίες του Αγίου Πέτρου.

40. Στο φουρνικό του διαμερίσματος αυτού διακρίνονται ίχνη ενός

τόξο του ΒΔ. γωνιακού διαμερίσματος εικονίζονται οι άγιοι Φλώρος και Λάυρος (δεν σώζεται η επιγραφή του) (Εικ. 13-14)⁴¹. Ντυμένοι ομοιόμορφα με λευκό χιτώνα και κόκκινο κοσμημένο μανδύα, κρατούν στα χέρια τους αντίστοιχα σφυρί και ψαλίδι, εργαλεία που σηματοδοτούν την ιδιότητά τους ως λιθοξόνων και μεταλλοτεχνιτών⁴².

Στα τόξα του τριβήλου που συνδέει το νάρθηκα με τον κυρίως ναό, εικονίζονται τέσσερις κατεξοχήν θεραπευτές άγιοι, οι οποίοι, όπως είναι εύλογο, περιλαμβάνονται συχνά στο εικονογραφικό πρόγραμμα των βυζαντινών ναών. Στο νότιο τόξο διατηρούνται σε κακή κατάσταση οι άγιοι Ερμόλαος και Παντελεήμων (Εικ. 15-16). Ο πρώτος, γέροντας με μακριά γενειάδα, κρατεί με το αριστερό χέρι κλειστό ευαγγέλιο και ο δεύτερος, νέος αγένειος, κρατεί με το δεξί χέρι το ιατρικό νυστέρι. Οι δύο άγιοι συνυπάρχουν συχνά στις βυζαντινές εκκλησίες⁴³, αφού σύμφωνα με τα αγιολογικά κείμενα συνδέονται με τη στενή σχέση του δάσκαλου και του μαθητή⁴⁴.

Το μεσαίο τόξο του τριβήλου καταλαμβάνουν δύο από τους πιο γνωστούς ιαματικούς αγίους, ο Κοσμάς και ο Δαμιανός (Εικ. 17-18). Στο κέντρο του τόξου εικονίζεται σε στηθάρια μια αγία, της οποίας η επιγραφή έχει σβηστεί (Εικ. 20). Πρέπει μάλλον να είναι η αγία Θεοδότη, μητέρα των Κοσμά και Δαμιανού. Η ορθόδοξη Εκκλησία γιορτάζει τρία ζεύγη αγίων αναργύρων με

Εικ. 12. Νάρθηκας. Η Δεύτερα Παρουσία: αμαρτωλοί στην Κόλαση.

Εικ. 13. Κυρίως ναός. Ο άγιος Φλώρος.

Εικ. 14. Κυρίως ναός. Ο άγιος Λάυρος.

Εικ. 15. Τόξο τριβήλου. Ο άγιος Ερμόλαος.

Εικ. 16. Τόξο τριβήλου. Ο άγιος Παντελεήμων.

το όνομα Κοσμάς και Δαμιανός: την 1η Ιουλίου γιορτάζει τη μνήμη των Κοσμά και Δαμιανού που μαρτύρησαν στη Ρώμη επί βασιλείας Καρίνου, στις 17 Οκτωβρίου τη μνήμη των Κοσμά και Δαμιανού που κατάγονταν από την Αραβία και αποκεφαλίσθηκαν το 287 επί Διοκλητιανού (μαζί τους μαρτύρησαν και συνεορτάζονται οι τρεις αδελφοί Άνθιμος, Λέων και Ευπρέ-

αγγέλου, με ανοιγμένα τα χέρια και τις φτερούγες, και της κεφαλής νέου με φρυγικό πύλο. Πρόκειται για την παράσταση των Τριών Παίδων εν Καμίνω, η οποία ταυτίζεται άλλωστε και με επιγραφή.

41. Σύμφωνα με το Συναξάρι της Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης ο άγιος Λάυρος ήταν δίδυμος αδελφός του αγίου Φλώρου: Synaxarium EC, στ. 907.

42. Ό.π. και Francois Halkin, Une passion inédite des Saints Florus et Laurus, BHG 662ζ, JÖB 33 (1983), σ. 37-44. Βλ. επίσης Αργ. Πετρονώτης, Ο αρχιτέκτων στο Βυζάντιο, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 13-15.

43. Ντούλα Μουρίκη, Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα κοντά στο Αλεποχώρι της Μεγαρίδος, Αθήνα 1978, σ. 44.

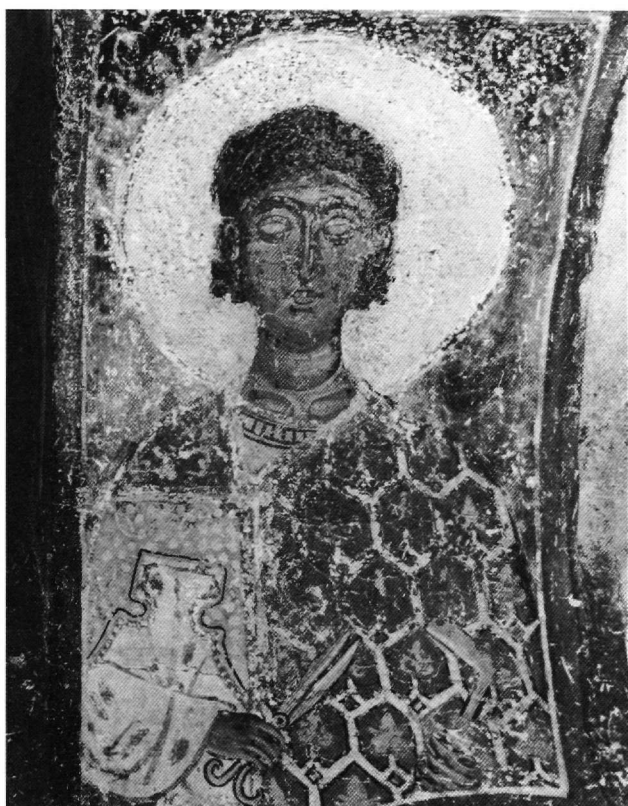
44. Ο Παντελεήμων διδάχτηκε από τον Ερμόλαο τη χριστιανική πίστη και την ιατρική: Synaxarium EC, στ. 843 και 847.

13

14

15

16

Εικ. 17-18. Τόξο τριβήλου. Οι άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός.

Εικ. 19. Τόξο τριβήλου. Ο άγιος Κήρυκος.

πιος), και την 1η Νοεμβρίου τη μνήμη των Κοσμά και Δαμιανού, που κατάγονταν από την Ασία και ήταν γιοι της Θεοδότης⁴⁵. Και τα τρία ζεύγη αγίων ήταν γιατροί. Ο Διονύσιος ο εκ Φουρνά δίνει διαφορετικά χαρακτηριστικά για καθένα από αυτά⁴⁶. Στον Άγιο Πέτρο οι δύο άγιοι, νέοι, αγένειοι, με κοντά ίσια μαλλιά και μεγάλο μέτωπο, φορούν κίτρινο κοσμημένο χιτώνα και βυσσινί μανδύα. Στο δεξί τους χέρι κρατούν το ιατρικό νυστέρι και στο αριστερό θήκη ιατρικών εργαλείων. Τα ίδια χαρακτηριστικά έχουν οι άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός σε δύο εικόνες της μονής Σινά, που χρονολογούνται το 12ο αιώνα⁴⁷.

Τέλος, στο βόρειο τόξο του τριβήλου εικονίζονται ο άγιος Κήρυκος (Εικ. 19) και οι άγιες γυναίκες Μαρίνα (Εικ. 21) και Κυριακή (Εικ. 22). Και οι τρεις μορφές ταυτίζονται χάρη στις επιγραφές τους. Η αγία Μαρίνα εικονίζεται σύμφωνα με το συνηθισμένο και παραδοσιακό τρόπο⁴⁸: ως μάρτυρας κρατεί με το δεξί χέρι το σταυρό και φέρει το αριστερό ανοιχτό μπροστά στο στήθος. Φορεί λευκό χιτώνα με καλύπτρα και κόκκινο μαφόριο που καλύπτει μέρος μόνο της κεφαλής της. Το αισθητικό αποτέλεσμα αυτού του συνδυασμού είναι πολύ διακοσμητικό. Η αγία Κυριακή, που πήρε το όνομα αυτό γιατί γεννήθηκε μια Κυριακή, ημέρα του Κυρίου, αφιέρωσε τη ζωή της στο Χριστό⁴⁹. Σύμφωνα με τη χριστιανική εικονογραφία, ως μνηστή του Χρι-

Εικ. 20. Τόξο τριβήλου. Η αγία Θεοδότη.

Εικ. 21. Τόξο τριβήλου. Η αγία Μαρίνα.

Εικ. 22. Τρίβηλο. Η αγία Κυριακή.

στού φορεί το νυφικό ένδυμα —πέπλο και κατάκοσμο μανδύα— και εικονίζεται σε στάση δέησης⁵⁰.

Οι νέες αυτές τοιχογραφίες χαρακτηρίζονται από τη γραμμικότητα και την απλοποίηση του σχεδίου, που διακρίνει γενικά το ύφος των τοιχογραφιών του Αγίου Πέτρου, ενώ οι μορφές των αγίων έχουν το μνημειακό χαρακτήρα των περισσότερων μεμονωμένων μορφών του τοιχογραφικού αυτού συνόλου⁵¹.

45. Ό.π., στ. 791, 144-146, 185.

46. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Διονυσίου του εκ Φουρνά, Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης, Πετρούπολις 1909, σ. 161. Για την εικονογραφία των αγίων βλ. και Hadermann-Misguich, ό.π., σ. 240-243.

47. Γ. και Μ. Σωτηρίου, Εικόνες της μονής Σινά, Α', Αθήνα 1956, εικ. 84 και 85, και Β', 1958, σ. 96-98. Στη δεύτερη εικόνα οι δύο άγιοι συνυπάρχουν με τη μητέρα τους Θεοδότη και τον άγιο Παντελεήμονα.

48. Για την εικονογραφία της αγίας Μαρίας βλ. Hadermann-Misguich, ό.π., σ. 235-237.

49. Synaxarium EC, στ. 803-806.

50. Η στάση αυτή έδειχνε ότι οι παρθένες που ήταν αφιερωμένες στο Χριστό περνούσαν τον καιρό τους προσευχόμενες κυρίως: Α. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, σ. 125. Για την αγία Κυριακή βλ. επίσης Hadermann-Misguich, ό.π., σ. 261.

51. Coumbaraki-Pansélinou, ό.π., σ. 108-117.

Nausika Pansélinou

SAINT-PIERRE DE KALYVIA-KOUVARA EN ATTIQUE

INSCRIPTIONS-ELEMENTS COMPLÉMENTAIRES DU DÉCOR PEINT

Le dernier nettoyage des peintures murales de Saint-Pierre de Kalyvia-Kouvara, entre 1978 et 1981, a révélé des éléments intéressants qui sont examinés dans cet article.

En 1975, avait été nettoyée, dans le narthex de l'église, la première partie de l'inscription dédicatoire, de quatorze vers alexandrins (Fig. 1). C'est un hymne aux deux princes des apôtres Pierre et Paul auxquels devait être autrefois dédiée l'église. Elle nous dévoile que l'érection et la décoration de l'église étaient l'œuvre de différentes personnes et que plusieurs peintres prirent part à cette œuvre. La deuxième partie de cette inscription (Fig. 1), de sept vers alexandrins, fut découverte pendant le dernier nettoyage et nous fournit des renseignements précieux sur la personne du donateur du décor peint de l'église et sur les affaires ecclésiastiques à l'époque de la domination franque en Orient. En effet, ce donateur est Ignace, évêque selon un monogramme gravé sur l'épithème de la fenêtre bilobée de la conque centrale du bēma de Saint-Pierre, et moine provenant d'Athènes et "proédros" de l'évêché de Thermia (Cythnos) et de Céos d'après l'inscription dédicatoire de l'église.

Le terme de "πρόεδρος" désigne généralement le chef d'un diocèse, mais à partir du XIIIe siècle, il a reçu un sens canonique spécial en relation avec l'occupation successive ou simultanée de plusieurs sièges épiscopaux par le même personnage. L'évêque restait le vrai titulaire (γνήσιος) du premier siège, qu'il avait reçu par intronisation, et devenait πρόεδρος ou administrateur de l'autre diocèse ou des autres diocèses qui lui étaient conférés.

L'acceptation de la part de l'évêque Ignace d'un titre honorifique conféré par les conquérants ne signifiait pas nécessairement la perte de sa conscience nationale. A part Michel Choniatis qui n'a pas fait obédience à Rome et qui abandonna sa métropole, la majorité du clergé grec se résigna à l'obédience romaine et accepta de vivre sous la domination franque, assez souple et tolérante d'ailleurs. Michel Choniatis lui-même, en écrivant à l'abbé de Kaisariani, conseillait non sans amertume: "il faut servir entièrement vos Seigneurs présents et accomplir ce qui leur est agréable, mais vous souvenir cependant de vos Seigneurs passés, soit que déjà ils soient morts, ou qu'ils respirent encore un peu, comme nous-même".

L'évêque Ignace ne manqua pas de rendre hommage à ce grand prélat, en conférant une place d'honneur à son

portrait parmi ceux des grands évêques de l'Eglise Orthodoxe, dans le sanctuaire de Saint-Pierre.

L'évêché de Céos et Thermia est mentionné pour la première fois dans un passage de la *Notitia* du moine sicilien Nil Doxapatris, écrite en 1142/43. Mais, comme ce texte est interpolé, la lettre du 13 février 1209 par laquelle le Pape Innocent III confirme la juridiction de l'archevêque latin d'Athènes sur les évêchés soumis à la métropole, reste la source historique la plus valable sur l'évêché de Céos (et Thermia). L'inscription de Saint-Pierre vient ajouter un second témoignage aussi valable sur cet évêché sous l'occupation franque, en donnant aussi le nom de son proêtre grec, Ignace.

Une autre inscription (Fig. 3) se trouvant aussi dans le narthex se réfère à la date de la décoration de l'église, qui est la cinquième indiction de l'année 1232.

Une troisième inscription, dans le narthex, très longue, apparemment en vers alexandrins, mais sérieusement endommagée, devait se référer à l'érection de l'église en donnant sans doute des informations précieuses.

Le dernier nettoyage a révélé aussi une grande partie du décor peint de l'église. Parmi les scènes évangéliques le Baptême fut complété par la représentation d'un ange (Fig. 6) et le Crucifiement par la représentation du groupe entier des morts ressuscités et du mauvais larron (Fig. 7). De la scène des Rameaux (Fig. 5) n'est conservée qu'une petite partie avec la représentation de trois enfants, dont le "spinario". Une petite partie aussi de la Descente aux Limbes fut découverte sur le revers nord du bras ouest de la croix du naos.

Le Jugement Dernier (Fig. 8-12), dans le narthex, fut enrichi de figures de chérubins (Fig. 1, 3), d'Adam devant le Trône de l'Hétimasie (Fig. 8), de quelques traces du Paradis, de la figure du riche et d'autres pécheurs dans l'Enfer (Fig. 12).

Aussi, plusieurs figures de saints isolés furent-elles révélées, comme celles des saints guerriers Serge et Bacchus, de Florus et Laurus (Fig. 13-14), des saints guérisseurs Hermolaos et Pantéléimon (Fig. 15-16), Côme et Damien d'Asie et de leur mère Théodote (Fig. 17, 18, 20), de saint Kirikos et des saintes Marina et Kiriaki (Fig. 19, 21, 22).

Toutes ces peintures murales sont d'un style linéaire et simplifiés qui caractérise le décor peint de Saint-Pierre, tandis que les figures des saints isolés se distinguent par leur monumentalité.